

ARTYKUŁY

JAN MACHNIK

STAN I PERSPEKTYWY BADAŃ KULTURY CERAMIKI SZNUROWEJ W MIĘDZYRZECZU GÓRNEJ WISŁY, BUGU I DNIESTRU

Schyłek neolitu, a więc III tysiąclecie przed Chr. to czasy stopniowo narastającej dominacji na znacznych obszarach Europy kultury ceramiki sznurowej i kultur jej pokrewnych. Jest to również okres, w którym krajobraz przyrodniczy znacznie już odbiegał od pierwotnego. W wyniku długotrwałego, obejmującego całe niemal IV tysiąclecie przed Chr. procesu osadniczego kultury pucharów lejkowatych i wysoce represyjnej w stosunku do środowiska przyrodniczego formy jej gospodarki doszło do poważnego poszerzenia przestrzeni bezleśnych, stwarzających dobre warunki dla wypasu dużych stad bydła, kóz i owiec (Kruk 1993). W takim właśnie krajobrazie, zapewne stepu parkowego, pojawiają się ok. 2800 przed Chr., także w dorzeczu górnej Wisły, górnego Bugu i górnego Dniestru najstarsze grupy ludności kultury ceramiki sznurowej (Machnik 1998).

Interesująca nas kultura została najwcześniej i – jak dotąd – najpełniej rozpoznana na wyżynach lessowych lewego dorzecza górnej Wisły. Na tych bowiem terenach miała miejsce, poczynając od końca ubiegłego stulecia największa, jeśli chodzi o omawiany tu obszar, aktywność archeologów. Przypomnę, że to właśnie na Wyżynie Sandomiersko-Opatowskiej przeprowadzono wkrótce po pierwszej wojnie światowej duże akcje wykopaliskowe w rejonie Złotej (Żurowski 1930; 1932; 1933), które doprowadziły do zbadania wielu stanowisk neolitycznych (w tym grobów KCSz) pozwalających także na stwierdzenie poraz pierwszy obecności nieznanych wcześniej w Polsce jednostek taksonomicznych, np. kultury pucharów dzwonowatych lub wyodrębnienie całkowicie nowych, np. promienistej i złockiej. Bogate neolityczne materiały źródłowe uzyskano w okresie międzywojennym również na lessach podkrakowskich, chociażby w trakcie systematycznych badań wykopaliskowych prowadzonych w Książnicach Wielkich, gdzie odkryto m.in. szereg nowych grobów KCSz (Machnik 1964), podobnie jak pod kopcem kultury trzcinieckiej w Rosiejowie (Reyman 1948), czy w trakcie budowy linii

kolejowej Kraków – Miechów (Bartys 1937). Wśród niezliczonej ilości zabytków neolitycznych uzyskanych podczas badań ratowniczych prowadzonych od końca lat 40-tych w rejonie Nowej Huty natrafiono także na groby interesującej nas kultury (Zemełka 1959). Znaczną ich liczbę dostarczyły również w latach 60-tych milenialne badania wiślickie (Graba-Łęcka-Paderewska 1963; Kempisty 1970), które doprowadziły do zbadania zarówno kurhanów jak i płaskiego cmentarzyska tej kultury w Żernikach Górnych k. Buska (Kempisty 1978). Znaczące były także dalsze, dokonane po drugiej wojnie światowej odkrycia grobów KCSz i kultury złockiej na Wyżynie Sandomiersko-Opatowskiej, m.in. w Mierzanowicach (Wrotek 1962; 1963; Uzarowiczowa 1971), w Złotej i w Samborcu (Kamieńska, Kulczycka 1970), a więc na stanowiskach rozkopanych jeszcze w latach 20-tych i 30-tych przez J. Żurowskiego i K. Salewicza.

Posiadanie już takiej liczby zespołów grobowych na małopolskich wyżynach lessowych pozwoliło w latach 60-tych na wyodrębnienie i bliższą charakterystykę krakowsko-sandomierskiej grupy KCSz, ustalenie jej chronologii relatywnej, a także na przedstawienie próby wyjaśnienia jej genezy (Machnik 1966). Grupie tej można było na obszarach położonych na wschód od górnej Wisły przeciwstawić w tym czasie jedynie podkurhanowe zespoły grobowe odkryte głównie w okresie międzywojennym w dorzeczu górnego Dniestru (Sulimirski 1955) oraz zbadane w drugiej połowie lat 50-tych na Roztoczu w rejonie Narola (Dzieduszycka-Machnikowa, Machnik 1959). Te ostatnie stały się podstawą do wyodrębnienia drugiej w Małopolsce, obok krakowsko-sandomierskiej, grupy KCSz, tzn. lubaczowskiej. Pojęcie to funkcjonuje nadal w literaturze archeologicznej, mimo inaczej dzisiaj rysującego się obrazu kulturowego w międzyrzeczu górnej Wisły, Bugu i Dniestru, w wyniku pozyskania w międzyczasie dużej liczby nowych danych archeologicznych.

Od chwili pojawienia się w latach 60-tych i 70-tych monograficznych i syntetycznych ujęć dotyczących KCSz (Machnik 1966; 1979) podwoiła się co najmniej w Małopolsce liczba odkrytych, w niektórych przypadkach dobrze datowanych zespołów grobowych KCSz, zwłaszcza na wyżynach lessowych dorzecza górnej Wisły. Równocześnie w wyniku systematycznych akcji terenowych ujawniona została obecność licznych śladów, głównie w postaci kurhanów tej kultury w tych częściach omawianego obszaru, gdzie dotąd prawie ich nie rejestrowano lub nawet nie domyślano się ich istnienia. W pierwszym przypadku chodzi o niektóre partie pogórzy karpackich, w drugim zaś o Grzędę Sokalską.

Odkrycie i zbadanie w drugiej połowie lat 80-tych i na początku lat 90-tych pierwszych kurhanów KCSz na Pogórzu Strzyżowskim (Gancarski, Machnikowie 1986; 1991), stanowiącym północne przedpole Beskidu Niskiego, pociągnęło za sobą także ich poszukiwania na sąsiednim Pogórzu Dynowskim, znanym do niedawna tylko z licznych co prawda ale luźnych znalezisk kamiennych toporków (Valde-Nowak 1988). Kopce takie zostały w trakcie tych poszukiwań istotnie odnalezione i to w dużej liczbie (Gedl 1995; 1997; Czopek 1997), a w kilku już przypadkach poddane nawet badaniom wykopaliskowym (Machnik, Sosnowska 1996; 1998).

W trakcie wykopalisk prowadzonych na obydwu wymienionych pogórzach karpackich ujawniono istnienie pod nasypem każdego z takich kurhanów (lokowanych z re-

guły na wzniesieniach garbów o wysokości 350–450 m n.p.m.) symbolicznego rowka otaczającego grób, pozostałości spalonej konstrukcji w jamie grobowej lub na jej obrzeżu, obecność rytualnych zapewne palenisk oraz występowanie dość liczno materiału zabytkowego w postaci skorup naczyń i artefaktów krzemienych rozproszonych w różnych częściach kopca (Machnik 1992). Wśród wyposażenia grobowego w czterech zbadanych dotychczas kurhanów KCSz na Pogórzu Strzyżowskim brak było naczyń, które zostały natomiast odkryte w grobach podkurhanowych na Pogórzu Dynowskim. Uzyskane dane (datowania ^{14}C) świadczą o dużej rozpiętości czasowej tych mogił, z których najstarsze wiążą się z samymi początkami KCSz w Europie (Machnik, Sosnowska 1996), zaś najmłodsze odpowiadają jej schyłkowi (Machnik, Sosnowska 1998). W jednym przypadku natomiast dane te odnoszą się nawet do okresu istnienia na Wyżynie Małopolskiej kultury mierzanowickiej w jej fazie wczesnej¹.

Analiza cech stylistycznych pochodzącej z tych kurhanów ceramiki wskazuje z jednej strony na jej całkowitą odrębność w stosunku do naczyń grupy krakowsko-sandomierskiej, z drugiej strony zaś za bliskie związki z tą kategorią materiału zabytkowego występującego na różnych, często odległych obszarach – zarówno zachodnich jak i wschodnich – w obrębie szerokiego zasięgu KCSz. Z tymi ostatnimi (wschodnimi) wiąże się także znaczna część wyrobów krzemienych wykonanych z kredowego surowca naddniestrzańskiego (Gancarski, Machnikowie 1986; 1991).

Przeprowadzone badania po południowej stronie Beskidu Niskiego, na Wyżynie Ondawskiej (Machnik, Maćala 1998), gdzie znana była już wcześniej duża liczba kurhanów KCSz (Budinský-Krička 1967) wykazały istnienie tam analogicznych jak po północnej stronie Beskidu Niskiego cech ich budowy (Gancarski *et al.* 1993), łącznie z obecnością symbolicznych rowków i palisadowych konstrukcji wokół jamy grobowej (Machnik, Maćala 1992). Ujawniły one też dużą zbieżność, uwidaczniającą się w stylistyce i technologii ceramicznego i krzemienego materiału zabytkowego, z artefaktami uzyskanymi z kurhanów na Pogórzu Strzyżowskim i Dynowskim, przy braku, podobnie jak na tym pierwszym obszarze, całych naczyń w wyposażeniu grobowym.

W roku 1988 zapoczątkowana została systematyczna akcja badania (gwałtownie niszczone w ostatnich latach głęboką orką) kurhanów, odkrytych w dużej liczbie na początku lat 70-tych na Grzędzie Sokalskiej (Bagińska 1988; 1997; Koman 1989; 1997). Kurhany te ciągną się łańcuchowo w małych grupach wierzchowiną podłużnych garbów południowej części Grzędy Sokalskiej na przestrzeni kilkunastu kilometrów (Koman, Machnik 1993). Zdołano dotychczas przebadać wykopaliskowo ponad dwadzieścia z nich. Wszystkie okazały się należeć do KCSz. Mimo silnego zniszczenia ich nasypów w wielu z nich udało się jeszcze uchwycić przebieg symbolicznego rowka otaczającego grób centralny (Koman, Machnik 1993). Zachował się w nich także pierwotny poziom w postaci zdegenerowanego czarnoziemiu o miąższości sięgającej nawet kilkudziesięciu cm (Maruszczak 1998), z którego zbudowane były częściowo również nasypy kurhanów.

¹ Chodzi tu o nieopublikowany dotychczas kurhan w Krajowicach k. Jasła, zbadany przez J. Gancarskiego w 1985 r., datowany radiowęglowo na 3800 BP (Gd-6009). Informacja ustna badacza tego kurhanu, za którą składam Mu w tym miejscu podziękowania.

W niemal wszystkich centralnych grobach (na ogół o prostokątnych w przybliżeniu zarysach) pod tymi kurhanami, znajdowało się wyposażenie zmarłego, w skład którego wchodziły całe naczynia i to niekiedy w większej liczbie. W przypadku niemal każdego ze zbadanych kurhanów stwierdzono istnienie wtórnych pochówków umieszczonych bądź to w jego obrębie, bądź też na obrzeżu (Koman 1990; Bagińska 1997). Niektóre z nich umieszczone były w grobach niszowych².

Analiza wyposażenia grobowego, zwłaszcza ceramiki, a także uzyskana seria dat radiowęglowych³ wskazuje na to, że kurhany te – i to często sąsiadujące ze sobą – sypane były w różnych fazach chronologicznych KCSz, poczynając od najstarszej do schyłkowej, przypadającej już na sam koniec neolitu. Daje się także zaobserwować duża różnorodność stylistyczna naczyń, dotycząca zarówno ich kształtów jak i ornamentacji, stanowiąca zapewne w znacznej mierze odbicie powiązań z innymi obszarami KCSz (Bagińska 1997).

W przeciwieństwie do dotychczas wymienionych regionów międzyrzecza górnej Wisły, Bugu i Dniestru baza źródłowa na obszarach leżących poza wschodnią granicą Polski nie uległa w okresie powojennym, w tym także w ostatnich latach, znaczącemu powiększeniu. Złożyło się na to wiele przyczyn, a zwłaszcza przygraniczno-militarny charakter tych terenów w byłym ZSRR⁴. Wprawdzie przebadano w latach 50-tych i na początku lat 70-tych pewną liczbę kurhanów w okolicy Sambora (Kulczyce) i Drohobycza (Bolechowce) oraz uzyskano materiały z pojedynczych grobów w okolicy Rohatyna (Bołszew) i Komarna (Berezec), lecz poza nielicznymi przypadkami (Svešnikov 1974; Cyhyłyk, Machnik 1996) nie zdołano dotychczas ich opublikować. W tej sytuacji tym bardziej cenne okazują się być nowe dane dotyczące KCSz, uzyskane niedawno w dorzeczu górnego Dniestru dzięki prowadzeniu tam od 1992 r. wspólnych polsko-ukraińskich akcji terenowych⁵. W ich wyniku nie tylko zweryfikowano pod względem stanu zachowania i topograficznego położenia znane tam wcześniej kurhany KCSz, ale też odkryto nowe, liczne ich skupiska, a ponadto zbadano wykopaliskowo osadę interesującej nas kultury w Side k. Sambora (Machnik *et al.* 1997). W trakcie badań tej ostatniej znaleziono m.in. dużą liczbę występujących w warstwie kopalnego czarnoziemu fragmentów ceramiki osadowej KCSz, wśród której pojawiły się formy wcześniej nie wyróżnione w tej kulturze na omawianym terenie (Machnik *et al.* 1997, s. 12, 13). Stwierdzono tam ponadto obecność skorup naczyń KPL w układzie stratygraficznym, tzn. zalegających w stropie warstwy brunatnej, poniżej spągu wspomnianego czarnoziemu.

² Groby takie odkryto w czasie sezonu wykopaliskowego w 1998 r. w Łubczu. Informacja udzielona mi łaskawie przez p. mgr W. Komana, z którą bardzo mu dziękuję.

³ Uzyskano je w Laboratorium ¹⁴C Akademii Nauk Ukrainy w Kijowie. Zostaną one opublikowane w odrębnym artykule przygotowanym do druku w *Baltic-Pontic Studies*.

⁴ Należała do nich m.in. Wysoczyzna Samborska, na której odkrywano się dopiero teraz nowe grupy kurhanów znajdujące się na terenach zalesionych, w niektórych miejscach do niedawna całkowicie niedostępnych dla poszukiwań archeologicznych (zob. Machnik *et al.* 1997).

⁵ Badania te prowadzone są w ramach umowy o współpracy między Instytutem Archeologii i Etnologii PAN a Instytutem Ukrainoznawstwa Akademii Nauk Ukrainy we Lwowie.

Topograficzne położenie wszystkich zweryfikowanych i nowo odkrytych kurhanów KCSz na tym obszarze jest analogiczne jak na Wyżynie Małopolskiej, Grzędzie Sokalskiej i na pogórzach karpackich, tzn. występują one na wierzchowinie wzniesień stanowiących równocześnie działy zlewni, w miejscach, z których rozciąga się widok na daleką okolicę. W przypadku prawego dorzecza górnego Dniestru, a więc głównie na Wysoczyźnie Samborskiej, są to najczęściej wzniesienia o wysokości od 300 do 360 m n.p.m. Także rozmiary tych kurhanów, występujących zazwyczaj w niedużych grupach, odpowiadają parametrom kurhanów na wymienionych wcześniej terenach dorzecza górnej Wisły i górnego Bugu.

Tak wybitne poszerzenie pod względem ilościowym i jakościowym bazy źródłowej KCSz w ostatnich latach na interesującym nas obszarze, przy ogólnym postępie, jaki dokonał się w zakresie znajomości tej kultury i całego późnego neolitu w Polsce, stwarza możliwości znacznie głębszego jej poznania, a tym samym potrzebę weryfikacji niektórych utartych już sądów na temat tej kultury. Szczególnie istotne w tej mierze okazały się wspomniane wyżej odkrycia na pogórzach karpackich i na Grzędzie Sokalskiej, które pozwoliły już na początku lat 90-tych sformułować tezę o dwóch kierunkach (nurtach) rozwoju KCSz na między górną Wisłą, a górnym Dniestrem (Machnik, Ścibior 1991; Machnik 1994; 1997). Zwrócono wówczas uwagę na fakt sypania kurhanów na terenach położonych na wschód od małopolskich wyżyn lessowych przez cały okres istnienia KCSz oraz długotrwałego utrzymywania się tam „starosznurowych” cech stylistycznych, jak również na wyodrębnienie się jedynie na wspomnianych wyżynach lokalnej grupy krakowsko-sandomierskiej z grobami bezkurhanowymi. Uznano, że jest to związane ze zróżnicowanym procesem kulturowym odmiennie przebiegającym w dwóch częściach rozległego obszaru międzyrzecza górnej Wisły, Bugu i Dniestru. Przyjęcie tej tezy było równoznaczne z potrzebą potraktowania tzw. grupy lubaczowskiej, wydzielonej w latach 60-tych (Machnik 1966) jako kategorii roboczej, związanej z ograniczoną wtedy jeszcze liczbą znanych źródeł KCSz na terenach poza małopolskimi wyżynami lessowymi. W międzyczasie okazało się bowiem, że kurhany o analogicznej budowie, do tych odkrytych w latach 50-tych na terenie powiatu lubaczowskiego, tzn. z otaczającym grób centralny rowkiem, a także podobnym wyposażeniem zmarłych, występują również na pobliskiej, lessowej Grzędzie Sokalskiej i na pogórzach karpackich. Dokładniejsze studia typologiczno-technologiczne ceramiki znajdującej w tych kurhanach wykazały z jednej strony jej bliskość stylistyczną i technologiczną na całym tym obszarze, łącznie z okolicami Narola w Lubaczowskim i dorzeczem górnego Dniestru, z drugiej zaś istotne różnice dzielące ją od ceramiki grupy krakowsko-sandomierskiej. A więc w tym przypadku mamy do czynienia nie z jakąś lokalną grupą KCSz (tzn. lubaczowską), ograniczoną tylko do prawego dorzecza Sanu, lecz z większą wspólnotą cech obserwowaną na stosunkowo dużej przestrzeni.

Z kolei zaś wyżynno-małopolska lokalna grupa krakowsko-sandomierska, w ramach której już na początku jej wydzielenia wyróżniono dwie podgrupy: batowicką na lessach podkrakowskich i nowodaromińską na lessach sandomiersko-opatowskich, a także szczególnie typ Książnice Wielkie (Machnik 1966; 1979), po ujawnieniu nowych licznych zespołów grobowych, okazała się być bardziej wewnętrznie zróżnicowaną niż

się to początkowo wydawało. Już samo opublikowanie w 1978 r. części grobów z największego – jak dotychczas – cmentarzyska grupy krakowsko-sandomierskiej w Żernikach Górnych k. Buska (Kempisty 1978) wykazało istnienie cech nie mieszczących się we wcześniejszym schemacie typologicznym ceramiki wypracowanym dla tejże grupy (Machnik 1966). Dalsze odkrycia należących do niej grobów, np. w Proszowicach (Prokopowicz 1966), w Polanowicach Kolonii (Prokopowicz 1966a), w Koniuszy (Tunia 1979), Krzyżu (Tunia 1997), w Łękawie⁶, w Szarbi (Baczyńska 1998) i w Zagaju Stradowskim⁷ jeszcze bardziej rozszkodują ten schemat. Dotyczy to w pewnej mierze także innych kategorii zabytków, a nawet niektórych elementów obrządku pogrzebowego⁸. W tej sytuacji wydaje się więc, że dotychczasowa definicja podgrupy batowickiej musi zostać ograniczona jedynie do zespołów znad Dłubni, w których formy naczyń (amfor typu IIc i pucharów IIb) wykazują między sobą tak duży stopień podobieństwa (kształt, sposób zdobienia, technologia) jakby były wytworem jednego garnca. Te same w zasadzie typy naczyń znad sąsiedniej Szreniawy, czy Nidzicy posiadają już nieco inne cechy stylistyczne, przejawiające się szczególnie w zakresie motywów zdobniczych. Towarzyszą im niektóre formy pucharów nie spotykane nad Dłubnią, a zbliżone do okazów charakterystycznych dla grobów podkurhanowych, pochodzących głównie spoza terytorium grupy krakowsko-sandomierskiej. Szczególny też charakter mają zespoły grobowe z lessowej enklawy w rejonie Buska, ściślej zaś ze wspomnianego już cmentarzyska w Żernikach Górnych, gdzie można dostrzec większy niż gdzie indziej w obrębie grupy krakowsko-sandomierskiej synkretizm cech, nawiązujących z jednej strony do występujących w ceramice podgrupy batowickiej, z drugiej zaś nowodaromińskiej, a nawet kultury złockiej, przy znacznym także udziale elementów typowych dla zespołów podkurhanowych z terenów położonych na wschód od Wisły (Kempisty 1978; Włodarczak 1998). Większa natomiast – jak się wydaje – powtarzalność cech ma miejsce w zespołach podgrupy nowodaromińskiej, chociaż i tam można liczyć się z pewnymi odmiennościami porównując te z lessów opatowskich z pochodzącymi ze strefy nadwiślańskiej w rejonie Sandomierza (Ścibior 1992). Zróznicowanie cech w grupie krakowsko-sandomierskiej, o których była wyżej mowa, ma więc przede wszystkim charakter regionalny. Pokrywa się ono bowiem w dużej mierze z poszczególnymi dolinami lewobrzeżnych dopływów górnej Wisły. A zatem mamy tu do czynienia z zupełnie inną sytuacją w stosunku do tej jaką obserwujemy w kurhanach na wschód od górnej Wisły, np. na Grzędzie Sokalskiej, czy też w dorzeczu górnego Dniestru. Tam bowiem różnice w cechach ceramiki KCSz (formy naczyń, motywy zdobnicze) nie pokrywają się bynajmniej z określonymi regionami, np. dolinami rzek, tak jak w przypadku lessów nad górną Wisłą, lecz występują już na poziomie zespołów grobowych w obrębie tych samych cmentarzysk kurhanowych. Wiążą się one przede

⁶ Opiaram się tu na nieopublikowanych jeszcze materiałach z badań dr K. Tunia dziękując Mu za ich udostępnienie.

⁷ Opiaram się tu na nieopublikowanych jeszcze materiałach z badań mgr B. Burchard udostępnionych mi łaskawie przez Badaczkę, za co Jej bardzo dziękuję.

⁸ Porusza tę sprawę m.in. Piotr Włodarczak na łamach niniejszego tomu *Sprawozdań Archeologicznych* (Włodarczak 1998).

wszystkim z różnicami chro-nologicznymi – i to niekiedy znacznymi – zachodzącymi między poszczególnymi, często sąsiadującymi ze sobą kurhanami (Machnik, Sosnowska 1998). Mimo jednak różnic czasowych i wynikających z nich pewnych odmienności stylistycznych przez cały okres rozwoju KCSz na tym obszarze utrzymują się cechy wspólne obejmujące – jak już zaznaczyłem – zarówno ceramikę, jak i wytwórczość krzemieniarską oraz elementy obrządku pogrzebowego, tzn. sypanie kurhanów oraz otaczanie grobu centralnego sym-bolicznym rowkiem. Wśród naczyń dominują amfory i puchary nawiązujące formą i or-namentacją do najstarszych okazów w tej kulturze na całym obszarze jej występowania (Machnik 1994; 1997). W zdobnictwie naczyń najczęściej stosowane są motywy po-ziomej lub pionowej jodełki wykonanej techniką rycia lub nacinania, niekiedy w kom-binacjach z poziomymi odciskami sznura, rzadziej pojawiają się inne wzory sporządzone tą drugą techniką.

Uderza nadzwyczajne podobieństwo kształtu i sposobu zdobienia poszczególnych naczyń pochodzących z kurhanów położonych w znacznie od siebie oddalonych regionach ostatnio omawianego obszaru. Dla przykładu można tu przytoczyć analogiczne niemal okazy pucharków z Pogórza Dynowskiego (Machnik, Sosnowska 1998, s. 11, ryc. 11a) i Grzędy Sokalskiej (Bagińska 1990, s. 22, ryc. B1; 1997, s. 49, ryc. 4a), z okolic Przemyśla i Sambora (Machnik, Pilch 1998, s. 160, ryc. 9:6, 10), czy inne naczynia, w tym także amfory z jeszcze bardziej odległych od siebie okolic, jak np. znad Gniłej Lipy (rej. Rohatyna), Wereszycy oraz Rzeczycy na Grzędzie Sokalskiej.

Wśród stosunkowo licznych wyrobów krzemiennych, umieszczonych nie tylko w grobach ale pozostawionych także w nasypach kurhanów, poważne miejsce na całym tym terytorium zajmuje naddniestrzański lub wołyński krzemień kredowy, którego pozycja rośnie w kierunku wschodnim aż do całkowitej jego dominacji nad innymi gatunkami krzemienia na terenach położonych w międzyrzeczu Sanu i Dniestru oraz górnego Bugu. Tymi innymi surowcami są: krzemień jurajski podkrakowski, czekoladowy, świciechowski. Przy czym w jednym z kurhanów naddniestrzańskich znaleziono także siekierkę z krzemienia pasiastego krzemionkowego (Sulimirski 1968, s. 142).

Brak – jak na razie – podstaw do wyodrębnienia na interesującym nas tu obszarze (tzn. na wschód od Wisły) grup lokalnych KCSz mimo, że jak to już wcześniej zauważono, jego znacznego w sensie geograficznym zróżnicowania. Pewne jednak odmienności zarysowują się. Dotyczą one zwyczajów pogrzebowych. I tak, w zbadanych dotąd kurhanach KCSz w strefie pogórzy karpackich położonych na zachód od Wisłoka, a także w zdecydowanej większości mogił na Wyżynie Ondawskiej w NE Słowacji brak wśród wyposażenia grobowego całych naczyń, które występują (często w większej liczbie) w kurhanach położonych na wschód od tej rzeki, tzn. na Pogórzu Dynowskim, Rزتoczcu, na Grzędzie Sokalskiej i w dorzeczu górnego Dniestru. Na tym pierwszym obszarze i na Wyżynie Ondawskiej fragmenty naczyń występują w różnych częściach kurhanów poza samą jamą grobową. Nie różnią się one jednak ani formą, ani też technologią, czy ornamentyką od całych naczyń pochodzących z grobów podkurhanowych, zbadanych na terenach położonych na wschód od Wisłoka. Nie jest też chyba także rzeczą przypadku, że, jak dotychczas, nie zaobserwowano obecności wtórnych pochówków KCSz w nasy-

pach lub na obrzeżu kurhanów położonych w zachodniej części strefy pogórzy karpackich (tzn. na zachód od Wisłoka i na Wyżynie Ondawskiej), które to pochówki są zjawiskiem normalnym na Grzędzie Sokalskiej, na Roztoczu, nad górnym Dniestrem i być może także na Pogórzu Dynowskim.

Badania stanowisk KCSz prowadzone z coraz większą intensywnością na obszarach położonych na wschód od Wisły potwierdziły poczynione już wcześniej obserwacje na małopolskich wyżynach lessowych. Chodzi mianowicie o to, że zdecydowana większość tych stanowisk znajduje się w strefie występowania śladów osadnictwa kultury pucharów lejkowatych, a nawet w tych samych co te ostatnie miejscach. Są to najczęściej wierzchołki garbów, przy kulminacjach których lokowane były z reguły kurhany zaś osady KPL w partiach stokowych i na wybitnych cyplach tych garbów. W ziemi użytej do budowy kurhanów KCSz spotyka się często artefakty należące do KPL, a pochodzące – rzecz jasna – z jakichś zniszczonych przy tej okazji obiektów należących do tej ostatniej kultury. Jak już wspomniano, na osadzie w Side k. Sambora skorupy naczyń KPL zalegały pod warstwą czarnoziemiu nasyconą zabytkami KCSz i z należącymi do niej paleniskami.

Obecność miększej warstwy zdegradowanego czarnoziemiu kopalnego stwierdzono także pod nasypami wszystkich wykopaliskowo badanych kurhanów na Grzędzie Sokalskiej. W wylugowanej, a więc odbarwionej postaci zaobserwowano ją również w kurhanach KCSz na Pogórzu Strzyżowskim i Dynowskim (Komornicki *et al.* 1991, Machnik, Sosnowska 1996) oraz na Wyżynie Ondawskiej (Machnik, Maćala 1996). Biorąc pod uwagę także obecność warstwy czarnoziemowej w kurhanach zarówno dawniej, jak i obecnie badanych na małopolskich wyżynach lessowych, możemy uznać, że wszystkie te obiekty grzebalne KCSz, podobnie jak osada w Side, zakładane były w tych samych warunkach krajobrazowych. Według przyrodników (Maruszczak 1998) czarnoziem kopalny występujący pod kurhanami KCSz jest produktem długotrwałego procesu darniowego, a więc obecności roślinności trawiastej (łąkowej), co świadczy o utrwalonych otwartych przestrzeniach przynajmniej tam, gdzie ludność KCSz budowała swe mogiły lub też zakładała obozowiska albo osady. Jest to jeden z bezpośrednich wskaźników (obok danych palinologicznych) na istnienie w tym czasie w znacznej mierze odlesionego antropogennie krajobrazu (stepu parkowego?), a zarazem ważna okoliczność dla przyjmowania na podstawie licznych już dzisiaj przesłanek hodowlanego charakteru gospodarki ludności KCSz na omawianych tu obszarach.

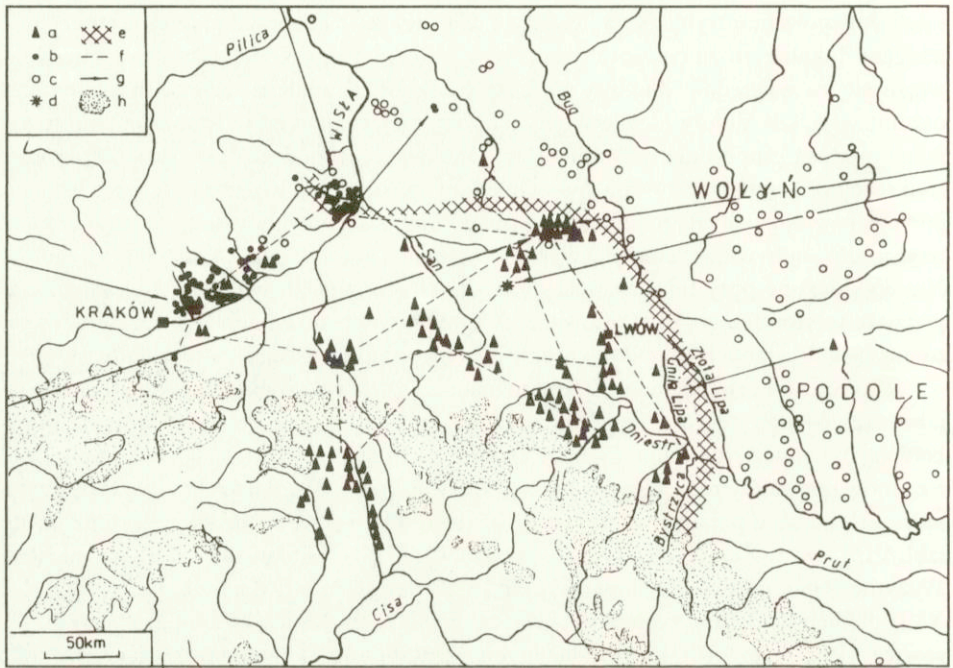
Jeśli jednak dla wielu badaczy wydaje się być oczywistością, że chów bydła i drobnych przeżuwaczy stanowił dla tej ludności podstawę utrzymania, to wciąż otwartym staje się problem formy tej hodowli. Mogła być ona przecież różna w tych samych warunkach środowiskowych: od rotacyjnych wypasów na stosunkowo niedużych obszarach, poprzez transhumancję, aż do w pełni koczowniczego pasterstwa. Nie można też wykluczyć w pewnych przypadkach połączenia rozwiniętej (choć nie koczowniczej) hodowli z jakimś rodzajem rolnictwa, ograniczonym do niedużych arealów uprawnych.

Jest rzeczą wielce prawdopodobną, że zarysowane poprzednio różnice w charakterze przestrzennego rozkładu cech (głównie tzw. drugorzędnych), jakie obserwuje się między lokalną grupą krakowsko-sandomierską KCSz a odłamem tej kultury poza małopolskimi wyżynami lessowymi, stanowi w jakimś stopniu odbicie określonych form gospodarki

i związanego z nim trybu życia. Możliwe właśnie, że owe coraz bardziej ostatnio dotrzedane lokalne zróżnicowanie ceramiki w obrębie grupy krakowsko-sandomierskiej wiąże się ze względnie długotrwałą eksploatacją gospodarczą danego mikroregionu osadniczego, tzn. doliny niewielkiej rzeki wraz z otaczającymi ją wzniesieniami przez jedną niedużą grupę ludzi (wspólnotę komunikatywną), podczas gdy sąsiednią dolinę (mikroregion) wykorzystywała by w ten sam sposób inna już grupa, chociaż blisko powiązana z tą pierwszą, np. więzami krwi. Grupy te szanowałyby tego rodzaju podział terytorialny, odbywając rotacyjne wypasy w obrębie zajętego przez siebie mikroregionu. Nie wykluczone przy tym, że była to w jakimś stopniu kontynuacja wcześniejszego podziału terytorialnego, ukształtowanego jeszcze w okresie istnienia na tych obszarach rolniczo-hodowlanych wspólnot kultury pucharów lejkowatych i kultury badeńskiej.

Tego rodzaju „stabilizacja” przestrzenna nie wykluczała bynajmniej opuszczania co jakiś czas danego mikroregionu, z przyczyn zapewne głównie demograficznych, przez bardziej dynamicznych członków społeczności lokalnej grupy krakowsko-sandomierskiej i zajmowanie przez nich innych, niekiedy nawet dość odległych rejonów. Tym chyba należy tłumaczyć pojawienie się nie tylko nad Nidą, np. w Jurkowie (Machnik 1966, tabl. VI5), czy w Żernikach Górnych, np. groby 23 i 28 (Włodarczak 1998), ale także na Wyżynie Sandomiersko-Opatowskiej, np. w Złotej grób 16 (Machnik 1966, tabl. XV, XVI) dużych pucharów typu V oraz amfor typu IIa, np. Mierzanowice grób 100 (Uzarowicz 1971, ryc. 210, 15a) oraz innych przedmiotów w wyposażeniu grobowym, analogicznych do tych, jakie znamy z podgrupy batowickiej pod Krakowem, np. z Batowic i Zesławic (Machnik 1966, tabl. II, II2). Rezultatem przemieszczenia (rozprzestrzenienia się) tą właśnie drogą lokalnych podkrakowskich cech KCSz na pozostałe obszary lessów małopolskich było prawdopodobnie ukształtowanie się na Wyżynie Sandomiersko-Opatowskiej późnej podgrupy nowodaromińskiej, w której mogła zaistnieć również pewna polaryzacja cech, odpowiadająca jakiemuś terytorialnemu podziałowi w osadniczo-gospodarczej eksploatacji tego obszaru. Śladem podjęcia z niego próby okupacji niezbyt odległych rejonów Wyżyny Lubelsko-Wołyńskiej (ryc. 1) są dwa zespoły grobowe o późnych cechach grupy krakowsko-sandomierskiej odkryte w Sławinku pod Lublinem (Głosik 1968). Nie doszło tam jednak do utrwalenia się tej grupy, gdyż, jak dotychczas, nie odkryto na całym tym obszarze dalszych jej pochówków lub też innych śladów obecności.

Zapewne odmienne w stosunku do opisanego wyżej było zachowanie się społeczności KCSz poza małopolskimi wyżynami lessowymi, na wschód od górnej i środkowej Wisły, związane – jak się można domyślać – z innym także sposobem eksploatacji terenu i odpowiadającą mu organizacją społeczną. Rozległy obszar (ryc. 1) wpisany jakby w trójkąt, którego jedno ramię przebiegało od karpackich pogórzy po Grzędę Sokalską, drugie zaś od tej ostatniej krainy po zachodnią granicę Podola i Pokucia nie był – jak wszystko na to wskazuje – wewnątrznie podzielony między oddzielne grupy występującego tam odłamu ludności KCSz, lecz całkowicie otwarty dla wszelkiego rodzaju przemieszczeń związanych z potrzebami jej działalności gospodarczej. Ta ostatnia to zapewne głównie koczownicze pasterstwo odbywające się na dość ograniczonej, chociaż wystarczająco rozległej dla zaspokojenia potrzeb niedużej populacji przestrzeni, dla

Ryc. 1. Zgeneralizowana mapa występowania skupisk i pojedynczych grobów kultury ceramiki sznurowej w międzyrzeczu górnej Wisły, Bugu i Dniestru:

a – skupiska i pojedyncze kurhany KCSz, b – skupiska i pojedyncze groby płaskie grupy krakowsko-sandomierskiej KCSz, c – skupiska i pojedyncze groby kultury amfor kulistych, d – miejsce znalezienia zespołu grobowego kultury środkowo-dnieprzańskiej, e – kierunki przemieszczania się cech kulturowych (ruchów pasterskich) w obrębie obszaru KCSz w międzyrzeczu górnej Wisły, Bugu i Dniestru, f – kierunki dalekosiężnych powiązań (w tym także intruzji) międzyrzecza górnej Wisły, Bugu i Dniestru w okresie istnienia KCSz, g – główne pasmo Karpat i Sudetów, wys. ponad 500 m n.p.m.

Fig. 1. General map of distribution of clusters of graves and solitary graves of the Corded Ware culture between upper Vistula, Bug and Dniester rivers:

a – clusters and solitary burial mounds of the Corded Ware culture, b – clusters and solitary graves of the Corded Ware culture, Cracow-Sandomierz group, c – clusters and solitary graves of the Globular Amphora culture, d – location of a grave assemblage of the Middle Dnieper culture, e – spreading directions of cultural elements (pastoral movements) within the Corded Ware culture area, between upper Vistula, Bug, and Dniester rivers, f – directions of long-distance links (also intrusions) of the area between upper Vistula, Bug, and Dniester rivers during the Corded Ware culture time, g – major Carpathian and Sudeten ranges, elevation above 500 m above sea level.

którego barierą były zapewne jedynie granice terenów zajętych przez grupy ludzkie należące już do innych formacji kulturowych, zwłaszcza tych opierających również swą egzystencję na rozwiniętej hodowli. Taką właśnie granicą, a raczej strefą graniczną dla KCSz było na wschodzie (ryc. 1) międzyrzecze Gniłej i Złotej Lipy oraz Bystrzycy Sołotwińskiej i Nadwórniańskiej, zaś bardziej na północy Kotlina Hrubieszowska (Machnik 1993, s. 267). Poza nimi znajdowały się już obszary eksploatowane wyłącznie

pasterskie na interesującym nas tu terytorium KCSz, tzn. na wschód od Wisły, związane m.in. z sezonową zmianą pastwisk, mogły się odbywać w niezbyt dużych dystansach, najwyżej w granicach 150 do 200 km. Geograficznie wewnętrzne zróżnicowanie tego terytorium umożliwiałoby tego rodzaju zmianę. Niewątpliwie miały miejsce powroty w rejonu wcześniej opuszczone (być może nawet po dłuższej przerwie) tych samych grup ale także zajmowanie ich w międzyczasie przez inne. Musiało jednak dochodzić również i tutaj do przełamywania granic określonych wspólnot kulturowych. Przemawiać może za tym np. pojawienie się na Grzędzie Sokalskiej obcych, nie związanych z całą omawianą strefą form naczyń i motywów zdobniczych, typowych dla odległych lokalnych grup KCSz z obszrów Niemiec środkowych i Czech (Bagińska 1996, s. 62, ryc. 4a; 1997, s. 43, ryc. 4j) oraz ceramiki nawiązującej wyraźnie do kultury środkowodnieprzańskiej (Koman, Machnik 1993, s. 44, ryc. 3:4). Jeszcze silniejszą wymowę ma w tym kontekście niedawne odkrycie środkowodnieprzańskiego zespołu grobowego pod Lubaczowem (Machnik, Pilch 1997), a więc w odległości co najmniej 300 km od zachodniej granicy swartego zasięgu tej kultury, oddzielonego ponadto od wschodniej rubieży KCSz szeroką strefą kultury amfor kulistych (Machnik, Pilch 1998, s. 162, ryc. 10). Z kolei zaś śladem intruzji przedstawicieli KCSz w kierunku wschodnim, w głąb terytorium kultury amfor kulistych, mógłby być m.in. kurhan w Lisieczyńcach w rejonie Zbaraża, z amforą o cechach starszoznurowych (Sulimirski 1968, s. 173, tabl. 4:4).

Jeśli tego rodzaju przemieszczenie cech było związane z dalekosiężną wędrówką niedużych grup ludzkich, to zważywszy na towarzyszące im niechybnie różnego rodzaju trudności⁹, miały one często najpewniej jednokierunkowy, bezpowrotny charakter, chociaż kończący się niekiedy adaptacją przyniesionych cech kulturowych przez miejscowe populacje. Tak mogło być właśnie w przypadku elementów kultury środkowodnieprzańskiej coraz to liczniej odkrywanych na Grzędzie Sokalskiej¹⁰.

Powyższe rozważania oparte na dokonanym w ostatnich latach wydatnym poszerzeniu bazy źródłowej w zakresie KCSz w międzyrzeczu górnej Wisły, Bugu i Dniestru mają w dużej mierze charakter postulatywny (programowy). Zamierzeniem autora niniejszego artykułu było zwrócenie uwagi na nowe możliwości interpretacyjne, jakie dają te źródła, a ściślej ich pełna, wieloaspektowa analiza oparta na gruntownej taksonomii cech i możliwie dokładnej chronologii. Artykuł ten nie wyczerpuje bynajmniej wszystkich nadających się już obecnie do rozważań kwestii, lecz ogranicza się do kilku z nich, będących – jak się wydaje – kluczowymi dla wyjaśnienia przyczyn wyraźnego zróżnicowania określonego przeze mnie jako dwa nurty w rozwoju KCSz na omawianych wyżej terenach. Być może, że ten właśnie kierunek poszukiwań winien stać się jednym z elementów programu badawczego dotyczącego schyłku neolitu na nadchodzące lata.

*Instytut Archeologii i Etnologii PAN
Oddział w Krakowie*

⁹ Chociażby związane z przekroczeniem obszarów należących do innych ugrupowań kulturowych.

¹⁰ Formy naczyń o wyraźnych już cechach kultury środkowodnieprzańskiej odkryto w czasie badań na Grzędzie Sokalskiej w 1997 r. Za udostępnienie mi nieopublikowanych jeszcze materiałów dziękuję serdecznie p. mgr Wiesławowi Komanowi.

BIBLIOGRAFIA

- Baczyńska Barbara
1998 *Grób kobiety z kultury ceramiki sznurowej znaleziony na cmentarzysku kultury mierzanowickiej w Szarbi*, Spraw. Arch. 50, s. 145–149.
- Bagińska Jolanta
1988 *Cmentarzysko kurhanowe kultury ceramiki sznurowej w Łubczu, stan. 24, gm. Jarczów, woj. Zamość*, Sprawozdania z badań terenowych w województwie zamojskim w 1988 r., Zamość, s. 5–6.
1990 *Kurhan KCSz – stanowisko nr 30 w Wereszycy, gm. Jarczów*, Sprawozdania z badań terenowych w województwie zamojskim w 1990 r., Zamość, s. 20–23.
1997 *Sprawozdanie z badań kurhanu na stan. 27 w Łubczu, woj. zamojskie*, Archeologia Polski środkowo-wschodniej 2, s. 45–52.
- Bartys Jan
1937 *Nowe stanowisko małopolskiej grupy ceramiki sznurowej*, Przegląd Archeologiczny 6, s. 96–99.
- Budinský - Krička Vojtech
1967 *Východoslovenské mohyly*, Slov.Arch. 15, s. 277–388.
- Cyhylyk Volodymyr, Machnik Jan
1994 *Pierwsze wspólne polsko-ukraińskie badania terenowe w międzyrzeczu Sanu i Dniestru*, AAC 32, s. 305–313.
1996 *Groby kultury ceramiki sznurowej nad Wereszycą w dorzeczu górnego Dniestru* [w:] red. J. Chochorowski, *Problemy epoki brązu i wczesnej epoki żelaza w Europie środkowej. Księga Jubileuszowa poświęcona Markowi Gedlowi*, Kraków, s. 149–169.
- Czopek Sylwester
1997 *Nowe odkrycia kurhanów na Pogórzu Dynowskim*, Rocznik Przemyski 33, s. 53–64.
- Dzieduszycka-Machnikowa Anna, Machnik Jan
1959 *Badania archeologiczne na cmentarzyskach kurhanowych w Łukawicy i Brzezinkach, pow. Lubaczów, w 1957 r.*, Spraw. Arch. 8, s. 9–16.
- Gancarski Jan, Machnikowie Anna i Jan
1986 *Wyniki badań kurhanu A kultury ceramiki sznurowej we wsi Bierówka, gmina Jasło w woj. krośnieńskim*, AAC 25, s. 57–87.
1991 *Kurhan B kultury ceramiki sznurowej w Bierówce, gm. Jasło w świetle badań archeologicznych*, AAC 29, s. 99–124.
- Gancarski Jan, Machnik Jan, Strakošova Ivana, Tunia Krzysztof
1993 *Výskum eneolitickej mohyly v Brestove*, AVANS v roku 1992, s. 39–40.
- Gedl Marek
1995 *Badania archeologiczne we wschodniej części Pogórza Dynowskiego*, Rocznik Przemyski 31, s. 23–46.
1997 *Starodawne kopce we wschodniej części Pogórza Dynowskiego*, Rocznik Przemyski 33, s. 39–51.
- Graba-Łęcka-Paderewska L
1963 *Osadnictwo neolityczne nad dolną Nidą*, [w:] *Badania archeologiczne w okolicy Wiślicy*, Warszawa, s. 7–135.
- Głosik Jerzy
1968 *Kultura strzyżowska*, Mat. Star. 11, s. 7–114.
- Kamińska Jadwiga, Kulczycka-Leciejewiczowa Anna
1970 *The Neolithic and Early Bronze Age Settlement at Samborzec in the Sandomierz District*, APolona 12, s. 223–246.

Kempisty Andrzej

1970 *Badania nad starożytnymi kopcami Małopolski w latach 1963, 1968*, Spraw. Arch. 22, s. 67–90.

1978 *Schytek neolitu i początek epoki brązu na Wyżynie Małopolskiej w świetle badań nad kopcami*, Warszawa.

Kempisty Andrzej, Włodarczak Piotr

1997 *Chronologia absolutna cmentarzyska w Żernikach Górnych, woj. kieleckie*, [w:] Concordia, Warszawa, s. 127–140.

Koman Wiesław

1989 *Sprawozdanie z badań terenowych w województwie zamojskim w 1989 roku, Sprawozdania z badań terenowych w województwie zamojskim w 1989 r.*, Zamość, s. 5–11.

1990 *Badania mikroregionalne na Grzędzie Sokalskiej. Cmentarzysko kurhanowe kultury ceramiki sznurowej w Łubczu na stan. 2, gm. Jarczów*, Sprawozdania z badań terenowych w województwie zamojskim w 1990 r., Zamość, s. 11–19.

1997 *Sprawozdanie z badań kurhanu na stan. 27 w Łubczu, woj. zamojskie*, Archeologia Polski środkowo-wschodniej 2, s. 35–44.

Komornicki Tomasz, Gerlach Tadeusz, Zasoński Stanisław, Oleksynowa Krystyna

1990 *Gleby w otoczeniu kurhanów neolitycznych w Bierówce koło Jasła oraz gleba w kurhanie B*, AAC 29, s. 125–142.

Kruk Janusz

1993 *Rozwój społeczno-gospodarczy i zmiany środowiska przyrodniczego wyżyn lessowych w neolicie (4800–1800 bc)*, Spraw. Arch. 45, s. 7–17.

Machnik Jan

1964 *Groby kultury ceramiki sznurowej w Książnicach Wielkich, pow. Kazimierza Wielka*, [w:] *Studia i Materiały do badań nad neolitem Małopolski*, Prace Komisji Archeologicznej Oddziału PAN w Krakowie 4, s. 339–367.

1966 *Studia nad kulturą ceramiki sznurowej w Małopolsce*, Wrocław.

1979 *Krąg kultury ceramiki sznurowej* [w:] *Prahistoria ziem polskich 2, Neolit*, Warszawa, s. 337–441.

1990 *Besiedlungszonen in Südostpolen am Ende Äneolithikums und am Anfang der Bronzezeit*, Godišnjak (Sarajevo) 28, s. 109 i n.

1992 *Aus dem Forschungen über die Schnurkeramikultur auf dem nördlichen Vorfeld des Niedrigen Beskid*, AAC, 31, s. 69–90.

1993 *Neue Daten zur Problematik der Schnurkeramikultur in Südostpolen*, [w:] *Die kontinentaleuropäischen Gruppen der Kultur mit Schnurkeramik*, Praehistorica 19, Praha, s. 265–274.

1994 *Dwa nurty rozwojowe kultury ceramiki sznurowej w Małopolsce*, Spraw. Arch. 46, s. 7–12.

1997 *Zwei Entwicklungswege der Schnurkeramikultur in den Flußgebieten des oberen Weichsel, Bug und Dnestr*, [w:] *Early Corded Ware Culture. The A–Horizon – fiction or fact?* Arkaeologiske Rapporter 2, Esbjerg, s. 147–156.

1998 *Die neuste 14C–datierten Fundstellen der Schnurkeramikultur in den Karpaten*, [w:] *Internationale Archäologie. Tradition und Innovation. Festschrift für Christian Strahm*, Rahden/Westf., s. 257–273.

Machnik Jan, Kadrow Sławomir

1998 *Mikroregionale Forschungen und die Rekonstruktion der sozialen und kulturellen Prozesse an der Wende von Neolithikum zur Bronzezeit in Südostpolen*, [w:] *Mensch und Umwelt in der Bronzezeit Europas*, Kiel, s. 341–354.

- Machnik Jan, Mačala Pavol
 1992 *Pierwsze słowacko-polskie badania archeologiczne na południowym przedpolu Beskidu Niskiego*, AAC 31, s. 147–150.
- 1996 *Výskum mohyly kultúry so šnúrovou keramikou v Hankvciach*, AVANS v roku 1994, s. 126–127.
- 1998 *Die Bedeutung der Karpatenpässe für Kontakte über das Gebirge von Trichterbecherkultur bis Schnurkeramik*, [w:] *Das Karpatenbecken und die osteuropäische Steppe. Nomadenbewegungen und Kulturaustausch in den vorchristlichen Metallzeiten (ca 3000–500 v.Chr.)*, München-Rahden/Westf., s. 211–220.
- Machnik Jan, Pilch Agata
 1997 *Zaskakujące odkrycie zabytków kultury środkowodnieprzańskiej w Młodowie-Zakąciu koło Lubaczowa*, Spraw. Arch. 49, s. 143–168.
- Machnik Jan, Sosnowska Ewa
 1996 *Starożytna mogiła z początku III tysiąclecia przed Chrystusem ludności kultury ceramiki sznurowej w Średniej, gm. Krzywca*, Rocznik Przemyski, 32, s. 3–28.
- 1998 *Kurhan ludności kultury ceramiki sznurowej z przelomu III i II tysiąclecia przed Chrystusem w Woli Węgierskiej, gm. Rożwienica, woj. przemyskie (badania archeologiczne 1997 r.)*, Rocznik Przemyski 34, s. 3–20.
- Machnik Jan, Ścibior Józef
 1991 *Die Chronologie der Schnurkeramik (SchK) in Südostpolen*, [w:] *Kontinental-europäischen Gruppen der Kultur mit Schnurkeramik, Praha-Štířin 1.–6.10.1990, Die Chronologie der regionalen Gruppen, Zusammenfassungen*, Freiburg i.Br., s. 45–53.
- Maruszczak Henryk
 1998 *Wpływ gospodarki neolitycznej na rozwój tzw. czarnoziemów hrubieszowsko-tomaszowskich. Uwagi do dyskusji nad genezą czarnoziemów w Polsce*, Przegląd Geograficzny 70, s. 163–172.
- Prokopowicz Janina
 1966 *Nowe neolityczne stanowisko w Proszowicach*, Mat. Arch. 7, s. 79–86.
- 1996a *Ratownicze badania w Polanowicach, pow. Miechów*, Mat. Arch. 7, s. 71–75.
- Reyman Tadeusz
 1948 *Dokumentalne wartości odkryć w kopcu wschodnim w Rosiejowie, w pow. pińczowskim*, Sl. Ant. 1, s. 42–83.
- Sulimirski Tadeusz
 1955 *Polska przedhistoryczna*, t. I, Londyn.
- 1968 *Corded Ware and Globular Amphorae North-East of the Carpathians*, London.
- Svešnikov Igor K.
 1974 *Istoria naseleńja Peredkarpatija, Podillja i Volyni v kinci III – na počatku II tysjačolittja do našoj ery*, Kyiv.
- 1983 *Kultura šarovidnych amfor. Archeologia SSSR. Svod archeoloičeskich istočnikov*, B127, Moskva.
- Ścibior Józef
 1992 *Die Schnurkeramik in der Sandomierz-Opatów-Lösszone*, [w:] *Die kontinental-europäischen Gruppen der Kultur mit Schnurkeramik*, Praehistorica 19, Praha, s. 255–264.
- Tunia Krzysztof
 1979 *Cmentarzysko kultury ceramiki sznurowej w Koniuszy, woj. krakowskie*, Spraw. Arch. 31, s. 47–77.
- 1997 *Groby kultury ceramiki sznurowej w Krzyżu, woj. Kielce*, Spraw. Arch. 49, s. 181–189.

Uzarowicz Anna

1970 *Groby kultury ceramiki sznurowej z cmentarzyska wielokulturowego w Mierzanowicach, pow. Opatów*, WA 35, s. 195–202.

Valde-Nowak Paweł

1988 *Etapy i strefy zasiedlenia Karpat polskich w neolicie i na początku epoki brązu*, Wrocław.

Włodarczak Piotr

1999 *Chronologia absolutna grupy krakowsko-sandomierskiej kultury ceramiki sznurowej na podstawie danych z cmentarzyska w Żernikach Górnych*, Spraw. Arch. 50, s. 31–54.

Wrotek Leokadia

1962 *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych na stanowisku 5 w miejscowości Mierzanowice, pow. Opatów*, Spraw. Arch. 14, s. 63–73.

1963 *Sprawozdanie z prac wykopaliskowych na stanowisku 5 w Mierzanowicach, pow. Opatów, w 1961 roku*, Spraw. Arch. 15, s. 57–64.

Zemełka Stanisław

1959 *Groby kultury ceramiki promienistej i sznurowej w Zestawicach, pow. Kraków*, Mat. Arch. 1, s. 81–96.

Żurowski Józef

1930 *Dwa groby kultury zlockiej*, [w:] *Księga pamiątkowa ku czci Prof. dr Włodzimierza Demetrykiewicza*, Poznań, s. 151–176.

1932 *Pierwsze ślady kultury pucharów dzwonowatych w Polsce*, WA 11, s. 117–153.

1933 *Problem kultury ceramiki promienistej w Polsce*, WA 12, s. 139–167.

JAN MACHNIK

STATE AND PERSPECTIVES OF RESEARCH ON THE CORDED WARE CULTURE BETWEEN UPPER VISTULA, BUG AND DNIESTER RIVERS

(Summary)

The terminal part of the Neolithic, that is the 3rd millennium B.C., was a period when vast European areas were dominated by the people of the Corded Ware Culture and units related to it. In this time the natural environment differed considerably from its original primeval form, as a result of repressive burn-and-fallow economy of the Funnel Beaker culture, prevailing throughout almost the whole 4th millennium. There were many deforested areas, very convenient for breeding large herds of cattle, sheep, and goats, as well for groups of people in their long-distance traveling (Kruk 1993). A rise and fast spread of new cultural elements, related to the vast circle of cultures with corded pottery, were linked with just such a form of economic activity.

On the area between upper courses of Vistula, Bug and Dniester rivers the Corded Ware culture appeared at the very beginning of its existence, that is about 2800 B.C. It was first – and also best – recognized on loess uplands of the left-hand side upper Vistula basin, particularly around Cracow and Sandomierz. This area witnessed for years vivid archaeological activities, mainly rescue excavations. In mid 1960s a local group of the Corded Ware culture was singled out on the basis of numerous plane skeleton graves, denoted as the “Cracow-Sandomierz group” (Machnik 1966). In that time, in area of our interest, the solely counterparts of the group were: a syncretic unit – the Złota culture, near Sandomierz, and the so-called Lubaczów group on the right bank of upper San and in the upper basin of Diester, both known from cemetery finds (Machnik 1966).

Systematic excavations of the last 20 years have revealed traces of the Corded Ware culture in the form of numerous burial mounds, also in the Carpathian foothills (Gancarski, Machnikowie 1986; 1991), and on the so-called Grzęda Sokalska (the Sokal Perch) in the southern part of the Lublin Upland (Koman, Machnik 1993). It appeared that the mounds in question have characteristics similar to those recognized so far only in the Lubaczów group, comprising also the upper Dniester basin, and in the so-called group of North-Slovakian Mounds (Budinský-Krička 1967). The excavations of the latter are included in recent joint Polish-Slovakian Research Project (Machnik, Mačala 1998). It was observed that these mounds, like flat graves of the Cracow-Sandomierz group, concentrate in areas earlier occupied intensively by the people of the Funnel Beaker culture (Machnik, Sosnowska, Cyhyłyk 1997). Under the earth of the mounds original ground level in the form of anthropogenic black soil was preserved. It proves that open, deforested landscape prevailed in the times of erection of the mounds (Maruszczak 1998).

Detailed typological-chronological studies of recent years (Machnik 1997; 1998; Włodarczak 1998) on the Corded Ware culture on the area between upper Vistula, Bug and Dniester rivers indicate that there are deep and substantial differences between the Cracow-Sandomierz group, and Corded Ware culture variants to the east from upper Vistula. This observation is a basis for a theory of two parallel development trends of the culture in question. The first one brought about emerging a strictly local group confined to Vistula loess uplands. The second one, more traditional, retaining the very end Old Corded Ware characteristics, comprised vast territories (Machnik 1994; 1997).

Differentiation and spatial distribution of specific cultural elements differ in the two Corded Ware culture trends. In the local Cracow-Sandomierz group settlement microregions, recognized in basins of subsequent left-hand tributaries of upper Vistula, show different pottery styles. Such differences are not observed to the east from Vistula, where similar elements are reappear in distant areas. Instead, clear differences (corresponding with chronological differences) are visible within specific mound clusters.

These two contrasted manifestation of cultural elements of the unit in question are probably related to two different methods of land exploitation by the Corded Ware people. In the first trend of the Corded Ware culture individual communities of the Cracow-Sandomierz group utilized for a long time restricted areas (microregions) as rotated cattle pastures, and – possibly – for small scale cultivation, observing land bor-

ders of neighboring communities. In the second trend, vast territories were exploited by Corded Ware groups of – most probably – nomadic character, different then the communities of the Cracow-Sandomierz group. They were not restricted by any limits save those imposed by culturally alien communities, in our case – of the Globular Amphora culture (Fig. 1). Occasionally, these limits were infringed (also by the Cracow-Sandomierz group) by sorties of small groups from their mother territories, or by long-distant intrusion of people of different culture. The latter case is manifested by a grave of the Middle Dnieper culture, recently registered in the San basin (Machnik, Pilch 1997) – a few hundred kilometers to the west from the mother area of that unit.

Social and economic structures of both trends of the Corded Ware culture should be, according to the author, an important research goal in the following years, particularly for the archaeologists of the young generation.

Translated by Jerzy Kopacz

